

Buhârî'nin Hadis Tedvîninin Rivâyet Tarihine Katkıları

Johann FÜCK*

Çev. Bekir EZER**

Sünnî İslâm'da Kur'ân'ın yanında *es-Sahîh* adıyla tanınan Buhârî'nin ünlü hadis mecmuasından başka bir eser bu kadar hürmet görmemiştir¹. Onun çalışması medrese derslerinde hâkim bir konumdadır. Kur'ân'a benzeyen bir

* Alman dilbilimci ve şarkiyatçı Johann W. Fück 8 Temmuz 1894'te Almanya'nın Farnkfurt am Main şehrinde marangoz bir babanın oğlu olarak doğdu. 1913 yılından 1918'e kadar Halle, Berlin ve Frankfurt am Main üniversitelerinde şarkiyat ve klâsik filoloji tahsil etti. 1921 yılında *Muhammad Ibn Ishaq. Literaturhistorische Vntersuchungen* adlı teziyle doktor oldu. 1930 yılına kadar klâsik diller ve İbrânice okuttu; 1929'da doçentliğe yükseldi. 1930-1935 yılları arasında Dakka Üniversitesi'nde Arap dili ve İslâm araştırmaları profesörü olarak çalıştı. Bir ara özel bir görevle Frankfurt am Main Üniversitesi'nde faaliyet gösterdikten sonra 1938 yılında Halle Üniversitesi'nden aldığı davet üzerine, hocası Hans Bauer'in ardından Semitik Filoloji ve İslâm İlimleri kürsüsünün başına geçti. Aynı zamanda üniversitenin şarkiyat seminerleri müdürlüğünü yürüttü ve Deutsche Morgenländische Gesellschaft'ın kütüphanesini yönetti ve 1965'te de sözü edilen kuruluşun fahri üyesi oldu. 1962'de emekliye ayrıldı; ancak seminer müdürlüğünü 1966'ya kadar sürdürdü. 24 Kasım 1974 tarihinde Halle an der Saale şehrinde öldü. Fück özellikle dil eğitimine büyük önem vermiş, zamanın şarkiyatçılarınca yaygın biçimde kabul edilen konularda tartışmaya girmeksizin yazdığı makalelerle tutumunu ortaya koymuş, İslâm'ın diğer din ve medeniyetlerden devşirdiği iddialarına karşı çıkmış, hadisin İslâm toplumunun birliğini temindeki rolüne işaret eden yazılar yazmıştır. Fück'ün *Arabiya: Untersuchungen zur arabischen Sprach-und Stilgeschichte* (Berlin: Akademie-Verlag 1950, 148 sh.) adlı eseri Arap dili ve üslup tarihi konusundaki ilmi tartışmalara önemli derecede tesir etmiş olup, tercüme edilerek Arapça ve Fransızca olarak da yayımlanmıştır. Diğer önemli eseri *Die Arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhun-derts* (Leipzig: Otto Harrassowitz 1955, viii+335 sh.), XX. yüzyılın başlarına kadar Avrupa'da yapılan Arap diliyle ilgili araştırmalar üzerinedir. Fück, *The Encyclopaedia of Islam*'ın ikinci neşri için de çeşitli maddeler yazmıştır.

Yazarın, Almancasından çevirisini sunduğumuz "Beitrage zur Überlieferungsgeschichte von Buhari's Traditionssammlung" adlı bu makalesi müellifin önemli çalışmalarından birisi olup, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (ZDMG)*'da yayımlanmıştır (XCII (1938), ss. 60-87).

** Doktora, Hadis, Krefeld, ALMANYA, bekirezer@mynet.com

¹ Buhârî ve çalışması hakkında bkz. Brockelmann, *GAL*, I, 157-60 ve *Supplement*, I, 260-65.

itibara sahiptir. (Baştan sona) okunması tamamlanınca kutlamalar düzenlenir, sıkıntılı anlarda okunur ve en önemlisi Doğu bölgelerinde mucizevî bir kitap olarak görülür.² *Sahîh*'in bu yüksek itibarı Peygamberin sahîh ifadelerini içermesi ile açıklanabilir. Bu ifadeler inananların hayatlarının yönlendirilmesi açısından Kur'ân'daki Allah sözü kadar büyük önem taşımaktadır. Buhârî'nin hadis tedvîninin, *Kütüb-i sitte* arasında kendine has bir yer edinmesi, İslâm dünyasının ittifakıyla, birçok eser arasında sünneti en iyi şekilde temsil etme yarışını kazanması, içeriğinin tenkit neticesinde seçilmesi, olağan üstü verimli ve açık düzeni sebebiyledir. Her râvînin bilgi kaynağını itinalı bir şekilde sınamaya dayanan tenkidinin katılığıyla Buhârî erişilmez bir konumdadır. [61] Müslim bile ondan geride kalmıştır. Bu yüzden gittikçe eserinin içerdiği bütün hadislerin her türlü eleştiriye karşı güvenilirliği düşüncesi hâkim olmaktadır. Söz konusu mevzular hakkında bilgi sahibi olan çevrelerde, bir hadisçinin her halükarda kontrol etme hakkına sahip olduğu bilinci hiçbir zaman dinmese de bu böyledir. İçeriğinin çok yönlü olmasından dolayı hiçbir hadis mecmuası onu aşamamıştır. Çok geniş bir alan talep eden fikhın yanı sıra akâid de ayrıntılı olarak bu eserde yer almaktadır. Kasasü'l-enbiyâ'da [Hz.] Muhammed'in ve sahabilerinin hayatına, seferleri ve 'faziletleri'ne ayrıntılı bölümler hasredilmiştir. Başka bölümlerde halk inancının bazı alanları, meselâ rüya tabiri ve kıyametin kargaşası, âdet ve ahlâk, ibadet talimi ile ilgilenmiştir. *Sahîh* sonunda geniş bir Kur'ân tefsiri içermektedir. Bu zengin malzeme açık bir şekilde bir çerçeve içine alınmıştır. Her bölümün başlığı izah edici notlar, ekler, ayetler içerdiği için okuyucunun kendisine sunulmuş hadisi daha kolay anlamasını sağlıyor. Bununla birlikte, (Müslim'den farklı olarak) çok yönlü öğreticiliği dolayısıyla aynı hadisi, bazen sadece bir küçük parçası olsa bile uygun gördüğü yerde tekrarlamıştır. Her yerde, tamamen en sıkı tetkiklere dayanan, gelecekteki değerlendirmeler için en uygun şekilde tamamen kusursuz rivâyetleri hazırlamayı ciddiye alan bir âlimin itinalı müdahalesi hissedilmektedir.

Sahîh'in bu tartışılmaz itibara yüzyıllar sonra yükseldiğini bize metin tarihi göstermektedir. Böyle bir eserin hemen genel kabul görmemesini bilâkis başka mecmualarla (meselâ daha pratik ihtiyaçları gözeten Ebû Dâvûd ve Tirmizî'nin eserleri) rekâbette faydalılığını ispat etmesi gerektiğini sonraki nesiller -gerçi abartılı bir şekilde [62] doksan bin öğrencinin hocanın yanı başında olup onun eserini onun ardından yazmış olduklarını söylemiş olsalar bile- anlayamamışlardır.³ Fakat İbn Hacer,⁴ Aynî⁵ ve Kastallânî'nin⁶ şerhlerinin başına konulan

² Örnekleri Brockelmann vermektedir, *Suppl.* I, 261. Kur'ân gibi *Sahîh* de ezberlenmiştir, meselâ bkz. İbn Beşkuvâl, *Sıla* (BAH I/II) 63 ve İbn Abbâr, *Tekmile* (BAH V/VI) 271, 6; 696, 18, 751, 8.

³ *Târihu Bağdâd*, II, 9, 15.

⁴ *Fethü'l-bâri*, Bulak 1300 h.

⁵ *Umdetü'l-kâri*, İstanbul 1308-10 h.

⁶ *İrşâdü's-sâri*, Bulak 1304 h.

isnad zinciri, Buhârî'nin öğrencilerinden sadece çok azının eserin nakline çaba sarf etmiş olduğunu göstermektedir. Bu râvîlerin ilk tabakasının en önemlileri şunlardır:

1. el-Firebrî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yûsuf b. Matar b. Sâlih b. Bişr (23–320 h.) O, gençliğinde *Sahîh*'i ilk olarak hicrî 248'de Amul karşısındaki⁷ Amu Derya yakınında küçük bir yerleşim yeri olan memleketi Firebr'de ve müellifin vefatından⁸ dört sene önce Buhâra'da olmak üzere iki kez Buhârî'den dinlemiştir. Dârekutnî'ye göre hicrî 253'den 255'e kadar Buhârî'nin yanında yaşamıştır.⁹

Buhârî'nin bir başka öğrencisi:

2. en-Nesevî, Hammâd b. Şâkir, eğer İbn Hacer'in tahmini doğru ise hicrî 390 yılında ölmüş olması gerekir.¹⁰ Bazı nedenlerden dolayı Buhârî'nin her dersine katılamamıştır. Bu yüzden metni baştan sona kadar sadece 'semâ'a dayanmamaktadır. Bu yüzden Firebrî gibi aynı değere sahip değildir. Firebrî hiçbir ders kaçırmamıştır. Rivâyeti hiçbir zaman kaybolmadıysa da –meselâ Muhammed b. Abdullâh el-Hâkim (321-405 h., *GAL*, 1, 166) Nesevî'nin öğrencisi Ahmed b. Muhammed İbn Rumejh'ten (öl. 357 h.)¹¹ semâ'an almıştır–ilerde büyük bir rol oynamaktadır. İbn Hacer (*Fethü'l-bârî* 1, 3, 2, 5, 4) ona sadece dolaylı yoldan ulaşabilmiştir. [63]

Aynısı ilk tabakanın üçüncü râvîsi için de geçerlidir;

3. en-Nesevî, İbrâhîm b. Ma'kil, (210–295 h.)¹² bütün eseri dinlemişti. Buhârî ona, eserinin sonu için, yani *Kitabü'l Ahkâm*'dan itibaren icâzet izni vermiştir. Bunun dışında Firebrî'nin metni ile karşılaştırsak en-Nesevî'nin metninin sonunda bir parça eksiktir. Bu parçayı İbn Hayr dokuz sayfada değerlendirmiştir.¹³ Rivâyeti Endülüs'te biliniyordu; rivâyetler hakkındaki bilgisini Ceyyânî'nin (öl. 498 h. ; *GAL*, 1, 368) *Kitabu Takyîdî'l-mühmel* adlı eserinden edinmiştir.

Müslüman âlimler tarafından incelenen bir eseri yazarla bağlayan isnad zinciri mümkün olduğunca az halka ile yetinerek sözde 'yüksek/âlî isnad' çıkarılma çabası Buhârî'nin son öğrencisine de bakılmasına neden olmuştur. Böyle bir şahsiyet olarak zikredilen:¹⁴

⁷ Bkz. Yâkût, *Geogr. Wörterb.* I, 69; III, 867.

⁸ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî* I, 2; İbn Hayr, *Fihrist* (BAH IX/X) 95.

⁹ Sam'ânî, *Ensâb* (GMS XX) fol. 422a.

¹⁰ *Fethü'l-bârî*, I, 3, 2

¹¹ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Haydarabad 1333/34 h., III,134.

¹² Sem'ânî, *Ensâb*, vr. 559b; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* II, 231; Yâkût, *Geogr. Wörterb.* III, 23; IV, 782.

¹³ *Fihrist*, 97 vd.

¹⁴ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî* I, 3.

4. el-Bezdevî, Ebû Talha Mansûr b. Muhammed b. Ali b. Karîna (öl. 329 h.) Nesef'deki Bezde'¹⁵dendir. Onun rivâyetini üçüncü tabaka râvîsi el-Müstâğfirî değerlendirmektedir. Müstâğfirî bunun yanında Firebrî'ye dayanan rivâyet kullandığı için Bezdevî'nin payı tespit edilememektedir. Metnin bağımsız izlerinin muhafaza edilmediği görülmektedir.

Sahîh'in en eski rivâyetleri bu dört isme bağlanır. Yazarın sağlığında ve hatta üçüncü yüzyıl boyunca esere genel anlamda hiçbir değer atfedilmediği sonucunu çıkarabiliriz. (krş. Buhârî'den yüz yıl önce yaşamış olan Muhammed b. İshâk'ın (öl. 151 h.) [64] peygamber biyografisinde eseri yazardan rivâyet etmiş on altı âlim bilinmektedir.) Bu göze batan durum III. yüzyılda hadislerin cem ve tespitinin ferdi olarak yürütülmesinden dolayı ve ayrıca marûf olmayan derlemeleri, fark gözetmeksizin kabul etmeye niyetli rütbeli âlim bulunmadığından da ileri gelmektedir. Ancak ferdî ve bağımsız olan araştırmalar azaldıkça Buhârî'ninkine benzer mecmuaların değeri gittikçe artmıştır. Bu yüzden ikinci râvî tabakası yani eseri hocadan almış olan öğrencilerden okuyan kişiler esaslı olarak daha kuvvetlidir. Herkesten önce *Sahîh*'i önemli sayıdaki dinleyiciye nakleden Firebrî idi. En azından öyle görünmekte: hayatının son on yılında (o, hicrî 320'de vefat etmiştir.) Firebr'e *Sahîh*'i ondan dinlemek için seyahat eden en azından on kişi bilmekteyiz. İkinci tabakanın râvîleri şunlardır.

5. Belh'li¹⁶ el-Müstemlî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ahmed (öl. 376 h.). O, eseri Firebrî'den hicrî 314 yılında dinledi.¹⁷ Ebû Zerr ve Hemedânî'nin rivâyetleri onun metnine dayanmaktadır.

6. Afganistan'ın en batısında olan Büşeng'li el-Hemmâvî es-Serahsî Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed İbn Hammâveyh (293–381 h.).¹⁸ O, *Sahîh*'i hicrî 315 yılında Firebr'de dinlemiştir.¹⁹ Ebu'l Vakt'ın rivâyeti (*an Dûvûdî anhu*) onun metnine dayanmaktadır. Ayrıca Ebû Zerr tarafından da kullanılmıştır.

7. el-Küşmeyhenî, Ebu'l-Heyssem Muhammed b. Zur'â (öl. 389 h.).²⁰ O *Sahîh*'i 316 yılında Firebr'de dinlemiş²¹ [65] ya da bazı olası ifadelerle göre Firebrî'nin ölümünden altı ay önce 320'de dinlemiştir.²² Metni, Hafsî ve

¹⁵ Bkz. W. Barthod, *Türkistan* (GMS N. S. V.) 236 f.

¹⁶ Sem'ânî, *Ensâb*, vr. 529a.

¹⁷ İbn Hayr, *Fihrist*, 94.

¹⁸ Sem'ânî, *Ensâb*, vr. 177a; Zehebî, *Müştebih*, 174; Büşeng için bkz. *EI*, v.

¹⁹ İbn Hayr, *Fihrist*, 95, 1.

²⁰ Sem'ânî, *Ensâb*, vr. 484a; Nisbe için bkz. Kastallânî I, 49; e, önce *â* olarak sonra *ay* olarak veya *î* olarak okunmaktadır.; Yâkût'a göre *Geogr. Wörterb.* IV, 623 Merv'den Âmul'e giden yol üzerindedir.

²¹ Kuraşî, *el-Cevâhirü'l-mudî'e*, Hayderâbad 1332 h., II, 77, 2.

²² İbn Hayr, *Fihrist* 95, 6.

Kerîme tarafından rivâyet edilmiş ve Ebû Zerr'in rivâyeti de ona dayanmaktadır.

8. el-Mervezî, Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed b. Abdullâh.²³ O, *Sahîh*'i 318'de Firebr'de ahzetmiş²⁴ Mekke ve Bağdat'ta rivâyet etmiştir. Hatîb tarafından en itibarlı diye nitelendirilen rivâyeti –tabii ki sadece zekât, oruç ve hac kitapları için– A. Mingana'nın, ayrıntılı araştırmalarının konusu yaptığı yazısında bulunmaktadır.²⁵ Onun nüshası, Ebû Nu'aym, Asîlî ve Kabîsî tarafından rivâyet edilmiştir.

9. el-Küşenî, el-Hâcibî Ebû Ali İsmâîl b. Muhammed. Hicrî 391'de ölmüş ve Firebrî'den *Sahîh*'i dinlemiş olanların en sonuncusudur.²⁶ Babası 316'da onu derse yanında götürmüştü. Hâlbuki küçük bir çocuk zor eserin okunmasını anlaşılır bir şekilde takip etme durumunda değildi. İlk olarak onda, daha sonra İstihânî'nin yanında ders alan öğrencilerinden biri Ebû Nâsır ed-Dâvûdî, Küşenî'nin dinlediğinde ve öğrettiğinde zayıf olduğunu tespit etmiştir.²⁷ Buna rağmen rivâyeti tutulmuştur. Endülüslü Atiye b. Sa'îd (öl. 403 veya 408/9 h. Mekke)²⁸ Küşenî'yi Mâverâünnehir'de ziyaret etmiş²⁹ [66] ve rivâyetleri savunmuştur. Bizim şu an elimizde bulunan Buhârî metni de Müstağfirî'nin rivâyetiyle temsil edilmektedir.

Firebrî'nin aşağıda zikredilen, öğrencilerinin hangi senede Firebr'de buldukları bilinmemektedir.

10. Peygamberin sahâbîleri hakkındaki eseriyle tanınan Bağdatlı İbnü's-Seken Ebû Ali Sa'îd b. Osman b. Sa'îd (294–353).³⁰ Araştırma seyahatleri onu *Sahîh*'i dinlediği Firebr'e götürmüştür. Sonra Mısır'a yerleşmiştir. Endülüslü İbn Esed onu dinlemiş ve eseri kendi ülkesine götürmüştür.³¹

11. Mervli eş-Şebbeveyh, Ebû Ali Muhammed b. Ömer b. Şebbeveyh.³² el-Hemedânî ve el-Ayyâr Buhârî'nin metnini ondan almışlardır.

12. el-Cürçânî, Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Mekki b. Yûsuf (öl. 378 h.). Râvî olarak tartışılmaktadır.³³ *Sahîh*'i İsbekân, Şiraz, Basra ve

²³ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, I, 314; İbn Asakir, *Tebyinü Kezibi'l-müfterî*, 188 vd.

²⁴ İbn Hayr, *Fihrist*, 96, 12.

²⁵ A. Mingana, *An Important Manuscript of the Traditions of Bukhârî with nine Facsimile Reproductions*, Cambridge 1936. Bunun için "Eine wichtige Handschrift der Traditionssammlung Buhâris" adlı makaleme bakınız, OLZ (Orientalische Literatur Zeitung).

²⁶ İbn Hacer, *a.g.e.*, I, 3; Sem'ânî, *Ensâb*, 149a ve 483b. Küşenî'ye Kuzeybatı Semerkant'tan ulaşılır, bkz. Barthold, *Türkistan* 95.

²⁷ Sem'ânî, *Ensâb*, 38a. Sem'ânî sert hükmü hafifletmek için boşa çalışıyor.

²⁸ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII, 322.

²⁹ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* III, 271.

³⁰ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* III, 140.

³¹ İbn Hayr, *Fihrist* 95.

³² Sem'ânî, *Ensâb*, 329a.

³³ İbn Hacer, *Lisânu'l-mizan*, V, 363.

Bağdat'ta rivâyet etmiştir. Ebû Nu'aym ve Asîlî *Sahîh*'i onun yanında tetkik etmişlerdir.

13. el-Ahsikâtî,³⁴ Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Ahmed. Rivâyeti öğrencisi es-Saffâr tarafından devam ettirilmiştir.

14. Şâfî mezhebine mensup el-İstihânî Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Matt (öl. 381 h.). İlerlemiş yaşında *Sahîh*'i, Firebrî'den öğrenmiştir.³⁵ Sonraki şârihler onu tanımamaktadır ve elimizdeki Buhârî metninde de rivâyeti hiçbir iz bırakmamış görünüyor.

Bağdatlı İbnü's-Seken haricinde ikinci tabaka râvîleri İslâm'ın Doğu Müslümanlarından ve 320'den 380 yılına kadar süren öğrenim faaliyetleriyle [67] –aralarında en genci Küşenî idi (öl. 391 h.)– *Sahîh*'i genel olarak tanıtmışlardır. Fakat onların öğrencilerinin yani üçüncü tabaka râvîlerinin sunduğu portre ikinci tabakanın sunduğundan farklıdır. Firebrî'yi, Buhârî metninin tayin edici bir otoritesi olarak gören ve Buhârî'nin başka öğrencilerinin rivâyetlerine aldırış etmeksizin Firebrî'den mevşûk metni alabilmek için yanına giden, üçüncü tabaka Firebrî'nin yalnız bir öğrencisine yönelmemişler; elimizdeki Buhârî metninde etkili olan bu tabakanın on iki râvîsi, hemen hemen aynı seviyede yukarda zikrettiğimiz Firebrî'nin öğrencilerine dağılmışlardır. Daha da kayda değer olan bu on iki râvînin sadece yarısı hocasından almış olduğu metinle yetinmiş, öbür yarısı ise *Sahîh*'i Firebrî'nin ikinci bir öğrencisinin yanında da öğrenmiştir (sadece Müstağfirî, Bezdevî üzerinden Buhârî'ye giden bir metin kullanmıştır). Bunlardan birisi olan Ebû Zerr metnini Firebrî'nin üç öğrencisinin rivâyetlerine dayandırmaktadır. Bu, ikinci tabakada metne gizlice giren tarîklerin üçüncü tabaka için kayda değer olduğunu göstermektedir. Böylece *Sahîh*'in metin tarihinde ilk kez eleştirel his harekete geçmektedir. Bu adamlar tarafından düzenlenen metinler asıl ilk rivâyetler olarak görülebilir ve Buhârî rivâyetinin zeminini oluşturan İbn Hacer'in Buhârî şerhinin başında konulan râvî zincirinde bu üçüncü tabaka râvîlerinin rivâyetlerinin metin şâhidi olarak ele alması yerindedir.

Aşağıdaki üçüncü tabaka râvîlerinin tablosunda öncelikle Firebrî'nin bir öğrencisinin metnini nakledenleri verdim.

15. İbn Esed el-Cühenî, Abdullâh b. Muhammed 344 yılında Kahire'de İbnü's-Seken'in (nr. 10) yanında tanıdığı *Sahîh*'in metnini Endülüs'e götürmüştür. Eseri ondan öğrencileri meselâ o günlerde Batı'nın en büyük hadis bilgini olan İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullâh (368–463 h. GAL, 1, 367) [68] ve ayrıca İbn Hezzâ, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b.

³⁴ Farghana'nın Başkenti Ahsika için bkz. Barthold, *Türkistan* 161.

³⁵ Sem'ânî, 38a; İstihan, Semerkant'ın kuzey batısına düşmektedir. Bkz. Barthold, *Türkistan* 161.

Yahyâ (370–467 h.)³⁶ almışlardır. O, hicrî 394 yılında *Sahîh*'i Cühenî'den dinlemiştir³⁷ ve İbn el-Mukevvî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed'ten (öl. 448 h.)³⁸ ahzetmiştir. İbn el Hezzâ'nın öğrencilerinden İbn Mûcid Ebu'l-Hasen Yûnus b. Muhammed'in (447–531 h.), İbnü's-Seken'in rivâyetlerini temsil ettiği görülür. İbnü's-Seken'in rivâyetleri onun aracılığıyla İbn Hayr'a (*Fihrist* 95) ve başka Endülüslülere ulaşmıştır.³⁹ Fakat öyle görünüyor ki İbn Hacer (*Fethü'l-bârî*, 1, 3, 8, 22) onu Ceyyânî'nin *Takyidü'l-muhmel*'inden biliyordu.

16. es-Saffâr, İsmâil b. İshâk b. İsmâil, eseri Ahsikâtî'den dinlemiştir. Öğrencisi Ebû Süleymân Dâvûd b. Muhammed b. Hasen el-Hâlidî idi. Bu iki adam hakkında fazla bilgim yoktur. Bu rivâyeti Hemedânî'nin rivâyetiyle Endülüslü ünlü âlim Ebû Hayyân (654-745 h.; *GAL*, 2, 109) kullanmıştır.

17. el-Hafsî, Ebû Sehl Muhammed b. Ahmed (öl. 466 h.) Kûşmeyhenî'nin öğrencisi idi. Selçuklu vezîri Nizâmülmülk onu Nişabur'da yeni kurulmuş bulunan en-Nizâmîye Medresesi'ne tayin etmiş ve orada hadis üstadı olarak çok geniş bir eğitim-öğretim faaliyetinde bulunmuştur. Onun aracılığıyla Kûşmeyhenî'nin metni doğuda üstün gelmiştir. eş-Şâdiyâhî Ebu'l Futûh Abdal Vahhâb b. Şah⁴⁰ ve ayrıca eş-Şehhâmî Vecîh b. Tâhir (ö. 541 h.)⁴¹ ve herkesten önce ve ilerde anlatılacağı üzere Fûrâvî (441–530) öğrencileri arasındadır. Bu üçünün yanında *Sahîh*'i okuyan Sem'ânî (506–562 h.) Hafsî'nin ardından onun Kûşmeyhenî'den usûlünce dinlediğini ama her türlü derin anlayıştan mahrum olduğunu söylemiştir.⁴² [69]

18. *Sahîh*'i Kûşmeyhenî'nin yanında bir hanım da okumuştur. Meşhur Kerime bint Ahmed el-Merveziyye (ö. 463 h.). O, daha sonra Mekke'ye göçmüş ve eseri İslâm dünyasının birçok bölümünden gelen büyük dinleyici halkasına okumuştur. Dinleyiciler arasında meselâ o zamanlarda doğunun en büyük hadis bilgini Hatib el-Bağdâdî (392-463 h., *GAL*, 1, 329)⁴³ var idi. Ayrıca Mısır'ın yukarı kesimlerinden olan Muhammed b. Berekât (420-520 h.)⁴⁴ ve Musullu İbnü'l-Ferrâ⁴⁵. Rivâyetini (Kerime'nin) Mekke'de Ebu'l-Feth Sultan b. İbrâhîm devam ettirmiştir.⁴⁶

³⁶ İbn Beşkuval, *Sıla*, I, 65. İbn el-Hezzâ râvî olarak Müslim'in *Sahîh*'i için de büyük öneme sahiptir; bkz. *Centenario M. Amari*, I, 395.

³⁷ İbn Hayr, *Fihrist* 95, 18.

³⁸ İbn Beşkuvâl, *Sıla* I, 272 notlar.

³⁹ İbn Ebbâr, *Takmile*, 465, 476.

⁴⁰ Sem'ânî, *Ensâb*, 324b.

⁴¹ Yâkût, *Geogr. Wörterb.* 4, 111.

⁴² Sem'ânî, *Ensâb*, 172a.

⁴³ Yâkût, *İrşâdü'l-arîb*, 1, 247.

⁴⁴ Yâkût, *İrşâdü'l-erib*, III, 422; Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 24.

⁴⁵ Aynî, *Umdetü'l-kâri*, I, 7, 15.

⁴⁶ Makkârî, *Analectes*, 1, 876.

Bizim Buhârî metnimize hiçbir etkisi olmadığı halde burada Kûşmeyhenî'nin iki öğrencisi daha sıralanmıştır.

19. Eş'arî el-Hebbâzî Muhammed b. Ali b. Muhammed (372–447 h.)⁴⁷. Gazneli Mahmûd'un sarayında yaşamış, sonra Nişabur'a dönmüş ve Selçuklu veziri Kundurî'nin tertip etmiş olduğu Eş'arîlerin takibatı esnasında ölmüştür. İbn Asâkir (*Tebyinü Kazibi'l-Müfterî* 264) onun nakdü'l-mütûn konusunda zamanın en güvenileni olduğunu söylemiştir.

20. Ebu'l Hayr Muhammed b. Mûsâ. Kûşmeyhenî'nin yanında 388 yılında öğrenmiştir. Onun en son dinleyicilerindendir. Onun rivâyetini büyük Hanefî âlimi ve *Hidâye*'nin yazarı Burhânüddîn el-Merğînânî⁴⁸ kullanmıştır. (ö. 593 h.; *GAL*, 1, 376)

21. Büşengli ed-Dâvûdî, Ebu'l-Hasen Abdurrahmân b. Muhammed b. Muzafer (374–467 h.)⁴⁹ 381 yılında ölen Hemevî'nin yanına *Sahîh*'i dinlemek için çocuk yaşında götürülmüş olması gerekir. [70] Metni, öğrencisi Ebu'l-Vakt'in rivâyetiyle revaç bulmuştur.

22. el-Ayyâr Sa'îd b. Ebû Sa'îd Ahmed b. Muhammed (öl. 457 h.) Şebbevî'nin öğrencisi idi. Râvî olarak tartışılmıştır.⁵⁰ Fakat öğrencisi Fûrevî'nin rivâyeti aracılığıyla *Sahîh*'in metin tarihi açısından biraz anlam kazanmıştır.

Firebrî'nin sadece bir öğrencisinin metnini devam ettiren bu râvîlere karşı olarak aşağıda zikrettiğimiz râvîler eseri iki kaynaktan dinlemiştir (bir görüşe göre ise üç kaynaktan).

23. el-Asîlî, Ebû Muhammed Abdullâh b. İbrâhîm (314–392 h.)⁵¹ Doğu ülkelerine olan seyahatine 361'de başlamış ve 352'de Mekke'de *Sahîh*'i Ebû Zeyd el-Mervezî'den dinlemiştir. Sonra hicrî 359 senesinde aynı hocadan ikinci kez Bağdat'ta dinlemiştir. Herhalde Bağdat'ta eseri ayrıca Ebû Ahmed el-Cürçânî'den dinlemiştir.⁵² Bunun akabinde II. el-Hakem tarafından ülkeye geri çağrılarak halifenin ölüm gününde (3 Safer 366 h.) yolu Almerya'ya düşmüştür. Fakat kısa zaman içerisinde güçlü vezir İbn Ebû Âmir'in sempatisini kazanmış, o da onu meclis üyesi ve sonra Sarakosta hâkimi yapmıştır. Rivâyeti Endülüs'te revaç bulmuştur. *Sahîh*'i Asîlî'nin yanında öğrenmiş olan üç âlim bize İbn Beşkuvâl tarafından (*Sıla*, s. 184, 225, 560.) haber verilmektedir. Bir dördüncüsü Muhammed b. Abdullâh b. Sa'îd b. Âbid (öl. 439).⁵³ Bu metni üç

⁴⁷ Cezerî, *Gâyâtü'n-nihâye*, II, 207.

⁴⁸ Kuraşî, *el-Cevâhirü'l-mudî'e*, II, 76.

⁴⁹ Sem'ânî, *Ensâb*, 220a; Kutubî, *Fevâtü'l-vefâyât*, Bulak 1299 h., I, 262.

⁵⁰ Bkz. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, I, 382 ve İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân* III, 30.

⁵¹ İbn Farazî, *Tarîhu 'ulemâ'l-Endelüs* (BAH VII/VIII) 208; Zebbî, *Buğyetü'l-multemis* (BAH III), 327; Yâkût, *Geogr. Wörterb.* 1, 302; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* III, 214; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, Kahire 1347 h., 138.

⁵² İbn Ferhûn, *a.g.e.*, ve İbn Hayr, *Fihrist* 95 vd.

⁵³ Zebbî, *a.g.e.*, 82.

ayrı yoldan dinlemiş olan İbn Hayr zikretmektedir. Beşincisi İbn Kebrî Ebû Şâkir Abdülvahid b. Muhammed b. Mevhib (öl. 456 h).⁵⁴ de eseri Ceyyânî'ye ulaştırmıştır. Ona ilerde Kâdî İyâz'ın yanında rastlıyoruz. Yûnîni onu eleştirel eserinde kullanmıştır. [71] Mingana'nın tahmin ettiği gibi yukarıda zikredilen elyazmasında mevcut olup olmadığı kesin değildir. Bu elyazması Mervezî'nin rivâyetine aittir. Fakat öğrencilerinin hangisinin bu metin için sorumlu olduğu şimdilik muallâktır.

24. el-Kâbisî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (324–403 h.)⁵⁵ de Asîlî ile aynı zamanda hicrî 353 yılında Mekke'de *Sahîh*'i Ebû Zeyd el-Mervezî'nin yanında dinlemiştir. Bu yüzden burada ele alınmıştır. Hâlbuki o, sadece bir rivâyete göre metni öğreten gruba aittir. Gözleri görmediği için elinde bulunan nüshayı Asîlî'ye düzeltmiştir.⁵⁶ Böylece İbn Hacer'in (*Fethü'l-bârî* 2, 4, 7) ikiz olarak ele aldığı bu iki rivâyet arasındaki yakınlık izah edilebilmiştir. Elbette bu gözleri görmeyen âlimin, yardım sever arkadaşının otoritesinin altına girdiği anlamına gelmez. O, kendi fikrini korumuş ve bazen tartışmalı yerleri Asîlî'nin zıddı olan bir okumayı tercih etmiştir.⁵⁷ Kâbisî 359'da Güney Afrika'ya geri dönmüş⁵⁸ ve Kayrevân'a yerleşmiş ve orada 403'de ölmüştür. Ölümünün son senesinde Kurtubalı Hâtim b. Muhammed et-Terâbulusî (378–469 h.)⁵⁹ – ailesi Trablusgarb'tandır – onun aracılığıyla rivâyet Endülüs'te yayılmıştır. Böylece meselâ Ceyyânî ve İbn Attâb (433–520 h.)⁶⁰ eseri ondan duymuşlar [72] ve İbn Hayr, İbn Beşkuvâl ve başkaları yukarıdaki iki isme bağımlıdır. İbn Hayr (*Fihrist* 98) onun hakkında Ebû Zerr'in rivâyetine çok benzediğini söylemiştir.

25. Ebû Nu'aym el-İsbehânî, Ahmed b. Abdullâh b. Ahmed (336-430 h., GAL, 1, 362), Buhârî'nin *Sahîh*'ini, Asîlî'nin öğrendiği aynı hocalarda öğrenmiştir. Esere Cürcânî'nin yanında İsbehân'da başlamış ve yine onun yanında Bağdat'ta bitirmiştir (*Târîhu Bağdâd*, 3, 222 vd.). Ayrıca onu Ebû Zeyd el-Mervezî'nin yanında dinlemiş. Bu rivâyet Müstağfirî'nin yanı sıra altıncı yüzyılda İsbehân'ın ilk hadis öğretmeni olan Ebû Mûsâ el-Medîni (501–581 h.)⁶¹ tarafından da kullanılmıştır.

⁵⁴ Zebbi, *a.g.e.*, 379.

⁵⁵ İbn Hallikân, nr. 457; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* III, 263. GAL, *Suppl.*, I, 277; Mingana *a.g.e.*

⁵⁶ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 264; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, 200.

⁵⁷ Bir örneği (*Kitâbü'l-Hacc*, 41; bkz. Yâkût, *Geogr. Wörterb.* 4, 243) OLZ'de (Orientalische Literatur Zeitung) izah etmişim.

⁵⁸ Eğer İbn Hacer, *Fethü'l-bârî* I, 3, 19 ve onu takip ederek Kastallâni, *İrşâdü's-sârî*, I, 40, 3 Asîlî'nin yerine Kâbisî'yi rivâyetü'l Cürcânî râvisi olarak zikrettilerse bu, İbn Hayr'ın *Fihrist*'te (95 vd.) gösterdiği gibi, bir yanlışlığa dayanmaktadır.

⁵⁹ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, 158–60.

⁶⁰ İbn Beşkuvâl, *Sıla*, 342; Zebbi, 344.

⁶¹ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, IV, 123.

26. el-Hemedânî⁶² Abdurrahmân b. Abdullâh, *Sahîh*'i, Şebbevî ve Müstemlî'nin yanında okumuştur. Öğrencisi Şüreyh b. Ali idi. Bu iki râvî hakkında başka bilgi bulunmamaktadır. Bu rivâyet daha önce zikredilmiş olan Ebû Hayyan el-Garnâtî'nin yanında bulunmaktadır.

27. Üçüncü tabaka râvilerinin en önemlisi Ebû Zerr el-Herevî Abdullâh b. Ahmmed'dir (355–434 h.). O, Buhârî'nin *Sahîh*'ini Firebrî'nin üç öğrencisinin yanında öğrenmiştir: İlk olarak hicrî 373'de Afganistan'da baba şehri Herat'ta Serahsî'nin yanında, sonraki yıl Belh'de Müstemlî'nin yanında ve sonunda 387 yılında Küşmehân'da Küşmeyhenî'nin yanında.⁶³ Onu Bağdat'a kadar götürün uzun öğrenim seyahatlerinden sonra Mekke'ye yönelmiş, kısa zaman sonra bedevî bir ailenin kızı ile evlenmiş ve Serevân'a⁶⁴ yerleşmiş. Her sene hac yapmış ve bayram ayları esnasında Mekke'de ders vermiştir.⁶⁵ Fıkıhta Mâlikî mezhebine katılmış ve kelâmda da Eş'arîleri, özellikle de el-Bâkîllânî'yi takip etmiş.⁶⁶ [73] İbn Hacer ve başka Buhârî şârihleri yanındaki yeterli bilgiler bize onun metnini oluşturma metodu hakkında başka rivâyetlerden daha esaslı bir portre vermektedir. Ebû Zerr, kullanmış olduğu üç râvîye dayanarak bir metin çıkarmakla yetinmemiştir. Bilâkis her zaman olmasa bile önemli durumlarda isnadların bir birine uymayan okuma tarzını vermiştir. Bunun dışında eserin açıklığını daha da çoğaltmıştır, bunu da Buhârî'nin serbest (kopuk) bir şekilde peş peşe sıraladığı parçaları (meselâ *kitâbü't-tefsîr*'in içerisinde ve *kitâbü't-tevhîd* içerisinde) özel bir bölüm olarak saymıştır. İzah için tabii ki metinden sıkı bir şekilde ayrı duran fakat sonraki şerhlerde arada bir alıntı yapılan bazı açıklayıcı notlar bulunmaktadır. Bu yüzden onun faaliyetleri bizim için ele alınabilen en eski *Sahîh*'in tenkitsel metnini çıkarma denemesi anlamına gelmektedir. Bu ve Ebû Zerr'in hicrî 415'ten⁶⁷ beri eseri büyük bir dinleyici halkasına okuması durumu, rivâyetinin herhangi başka bir rivâyetten daha geniş bir yayılım bulmasına neden olmuştur. Endülüs'te kuvvetli bir şekilde o tercih ediliyordu, Bibliotheca Arabico-Hispana'da muhafaza edilmiş malzemenin çokluğu nedeniyle onun (Endülüs) âlimleri tarihi hakkında hiçbir İslâm ülkesinde olmadığı kadar çok bilgi sahibiyiz. Hac yolculuğunun Mekke'ye yönelttiği çok sayıdaki Endülüslü bu fırsatı Ebû Zerr'in derslerine katılmak için kullanmışlardır. Bazıları birkaç sene yanında kalmışlardır. Meselâ İbnü'd-Delâi

⁶² Bazı nüshalarda (*Fethü'l-bârî*, I, 3, 23; *İrşâdü's-sârî*, I, 39 vb.) devamlı el-Hemdânî olarak yazılır.

⁶³ İbn Hayr, *Fihrist*, 94.

⁶⁴ Yâkût, *Geogr. Wörterb.* 3, 85.

⁶⁵ Târîhu Bağdâd XI, 141.

⁶⁶ Zehebî, *Tezkire*, III, 285.

⁶⁷ Bu yılda onu İbnü's-Sakkât, Muhammed b. Halef b. Mes'ûd dinlemiş (h. 395–485), bkz. İbn Beşkuvâl, *Sıla*, 501 (=Yâkût, *Geogr. Wörterb.* III, 924) ve 103 (=Yâkût *a.g.e.*, IV, 204).

Ebu'l-Abbâs el-Uzrî Ahmed b. Enes (393-478 h.)⁶⁸ ve daha sonra İbn Hazm karşıtı olarak tanınmış Ebu'l Velîd el-Bâcî Süleymân b. Halef'in (403-474 h.; GAL, 1, 419) Buhârî dersleri Zaragoza'da büyük ün kazanmıştır.⁶⁹ [74] Makkarî,⁷⁰ Bâcî'nin metni hakkında öğrencisi İbn Sükkere yanında Endülüs Buhârî yazmaları içerisinde en sık bulunan olduğunu belgelemiştir. Üçüncü Endülüslü ise İbn Manzûr, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed'dir (öl. 464 h.)⁷¹ Hicrî 431'de *Sahîh*'i iki kez Ebû Zerr'in yanında okumuştur –ikinci derste kendi elyazması önde bulunmaktaydı ve öğrenci kendi Buhârî nüshasını⁷² ona göre düzeltmiştir– ve metni Endülüs'e yaymıştır.⁷³ *Sahîh*'in metin tarihi için önem kazanan dördüncü Endülüslü ise hicrî 433'de Mekke'de okumuş olan⁷⁴ Muhammed b. Şüreyh (392–476 h.) onu ve yukarda zikredilmiş olan İbn Manzûr'un metnini oğlu Şüreyh b. Muhammed (451–537 h.)⁷⁵ almış ve onu her sene Ramazanda onun tarafından özel olarak seçilmiş olan öğrencisi tarafından dinleyicilere okunmuştur. Kendisinin 'âli' isnadı, bu okumalara İberik yarımadasının her bölümünden bu derse dinleyicileri cezp etmiştir. Böylece hicrî 535 yılında –ölümünden iki yıl önce– dinleyici sayısı yaklaşık iki bini bulmuştu.⁷⁶ Hicrî 534 senesindeki dersi çok meşhur olmuştur; o zaman dinleyenleri arasında ünlü isimler vardı.⁷⁷ [75] İbn Hayr da *Sahîh*'i onun yanında öğrenmiştir.⁷⁸ Son olarak şunu da zikretmemiz gerekir ki h. 500 yılından kısa zaman önce bir Endülüslünün Ebû Zerr'in oğlu Ebû Mektûm'a, Ebû Zerr'in, Müstemlî'nin yanında okurken⁷⁹ yazmış olduğu bir Buhârî nüshasına çok para ödemişti.

⁶⁸ İbn Beşkovâl, *Sıla* 69; Yâkût, *Geogr. Wörterb.* II, 582; IV, 517. O *Sahîh-i Müslim*'in râvîsi olarak da ön plana çıkmıştır. Bkz. *Centenario M. Amari*, I, 392. Bkz. İbn Abbâr, *Tekmile* 466, 4; 719, 11.

⁶⁹ Hicrî 463 yılında bu şekildeki dersler hakkında bilgimiz var (İbn Abbâr, *Tekmile* 535, 3; 551, 9 623, 6), h 468. (a.y. 48, sondan 4. dipnot.).

⁷⁰ Dozy, *Analectes* 1, 507.

⁷¹ İbn Beşkovâl, *Sıla*, 489 nr. 1080; Zebbî, *Buğyetü'l -multemis*, 41 nr. 28 (ölüm yılı olarak hicrî 469 yılını vermektedir.)

⁷² İbn Hayr, *Fihrist*, 94.

⁷³ Bkz. Meselâ İbn Abbâr, *Tekmile*, 559, 16=645; İbn Beşkovâl, *Sıla*, 287; 509, 6; Yâkût, *Geogr. Wörterb.* III, 312 (1. İbn Abdullâh)

⁷⁴ İbn Hayr'daki 403, (*Fihrist* 94) İbn Beşkovâl (495 nr. 1095) ve Cezerî (*Gâyetü'n-nihâye*, II, 153)'ye göre 433'e değiştirilmelidir.

⁷⁵ Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, I, 324.

⁷⁶ İbn Abbâr, *Tekmile*, 496, 8 (ayrıca bkz. 421, 6).

⁷⁷ İbn Abbâr'ın *Tekmile* 495 vd. verdiği tarife bakınız ve krş. aynı yer s. 244, 11; 267, 6; 488; 583, 3 (yine buna yönelik 520, 1; 682, 17); 673, 11. Hicrî 531 yılındaki dersler s. 472 14'de zikredilmektedir.

⁷⁸ *Fihrist* 94; Ebû Zerr'in diğer bazı öğrencilerini İbn Beşkovâl zikretmektedir, *Sıla* 63; 153, 11 (buna yönelik 290, 8); 635 7.

⁷⁹ İbn Abbâr, *Tekmile* 396.

Mekke'de Ebû Zerr'in hadisi biraz önce zikredilmiş olan oğlu Ebû Mektûm İsa tarafından devam ettirilmiştir. Onun son dinleyicisi Mekkeli Ebû'l-Hasen Ali b. Hümejd et-Terâblusî idi.⁸⁰ Mekkeli âlimlerin kesintisiz zinciriyle bu adamlardan metin İbn Hacer'e ulaşmış ve bu genelde Ebû Zerr'in rivâyetini takip etmiştir.⁸¹ Bunun dışında çok tutuluyordu; bazen Buhârî'nin el yazması ona göre tashîh edilmiştir⁸² ve Yûnîni onu tenkitli nüshası için kullanmıştır.

28. Şimdiye kadar zikrettiğimiz üçüncü tabakanın râvîlerine zıd olarak el-Müstağfirî Ebu'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed öl. 432 h.⁸³ Nesef'de Firebrî'ye dayanan bir rivâyetin yanı sıra –metni Firebrî'nin son dinleyicisi Küşenî'den almış– paralel bir rivâyetten istifade etmiştir. Bunu da Ahmed b. Abdulazîz'in yanında Buhârî'nin son öğrencisi el-Pezdevî'nin *Sahîh* rivâyetini inceleyerek yapmıştır. Pezdevî'nin rivâyetinin Firebrî'ninkinden ne kadar farklı olduğu kesin haberlerin eksikliğinden dolayı zor tahmin edilmektedir. Bize ulaşmış metinlerde Müstağfirî'nin rivâyeti büyük bir iz bırakmıştır. Biz Ebû Nuaym'inkinin yanında ona Ebû Mûsâ el-Medîni'de de rastlıyoruz. [76]

Üçüncü tabaka râvîlerinin öğrenim faaliyetleri dördüncü yüzyılın sonu ve beşinci yüzyılın ilk yarısına isabet etmektedir. (ölüm tarihleri tespit edilebildiği kadarıyla aralarında en yaşlısı Asîlî 392'de ve en gençleri Dâvûdî 467 senesinde ölmüşlerdir). *Sahîh* hakkındaki bilgilerin bu gün bütün İslâm dünyasına yayılmış olması onların sayesinde. Bunda özellikle Mekke'deki Ebû Zerr ve Kerîme'nin faaliyetlerinin katkısı olmuştur. *Sahîh*'i öğrenmeyi kendisine vazife edinen bir sürü hacı her sene onların yanına gitmiştir. Bununla ve başka ispat edilecek durumlardan dolayı hicrî 400 senesi civarında Buhârî'nin hadis eseri ulemânın ittifâkıyla bir *Kütüb-i Sitte* çalışması olarak kabul görmüştür. Bu, eserin rivâyet tarihi için bir dönüm noktası olmuştur. Önceleri metin tarihinin sunduğu tablo aşağı mecrasını birkaç kola bölen kocaman bir nehir sunmuştur. Şimdi ise birden bire karşımıza rivâyetlerin birleşmesi durumu çıkmaktadır. Bu rivâyetler çoğu kez kesişerek, birbirlerine akarak ve hem de birbirlerinden ayrılarak İslâm devletlerini şaşırtıcı çeşitlilikle kat etmiştir. Bu karışık rivâyet tarihinin düzgün bir tablosu, eski Buhârî elyazmalarının okuyucu notlarındaki pasajlarda, müzekkirâtında ve buna benzer belgelerde saklı zengin hazinelerin keşfinden sonra sunulabilecektir. Şimdilik İbn Hacer, Aynî ve Kastallânî'de bulunan isnad zincirinin yardımıyla ve İslâmî hadisin önder uzmanlarının ve Buhârî'nin hadis mecmuasını araştırmalarına konu edinenlerin, hocaları vasıtasıyla ulaştıkları değişik rivâyetlerin genel mülâhazası nede-niyle eklektik bir metin ortaya koymuşlardır. Bu metin, öğrencileri ve dinleyi-

⁸⁰ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* 3, 286, 6; krş. İbn Abbâr, *Tekmile* 18, 15; 274, 12; 677, 2. Ebû Mektûm'un diğer dinleyicilerine biz İbn Abbâr, *Tekmile* 395 2, 685, 12 ve *Mu'cem* (BAH IV) 283' 6 da rastlıyoruz.

⁸¹ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî* 1, 5, 7.

⁸² Meselâ Mingana'nın elyazması (bkz. Mingana, *An Important Manuscript* s. 3).

⁸³ GAL, Suppl. I, 617. Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 253; Kuraşî, *el-Cevâhirü'l-mudî'e*, I, 180.

çileri için ölçü verici olmuştur ve otoritelerinin hüküm sürdüğü her alanda kabul bulmuştur.

29. Zamanının en tenkitçi âlimi olan el-Ceyyânî Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed el-Gessânî (437-493 h.; GAL, 1, 368) [77] Kurtuba'da metnini Asîlî, Kâbîsî, İbnü's-Seken ve Nesefî'nin rivâyeti üzerine inşa etmiştir. Onların rivâyetlerini içerisinde Buhârî'nin ve Müslim'in mecmualarında bulunan yazılışı aynı, fakat söylenişi farklı olan kaynakların ismini içeren eseri *Takyidü'l-mühmel ve temyizü'l-müşkil* de değerlendirmiştir.⁸⁴ (meselâ; Asîd: Usaid). İbn Hacer daha sonra bundan istifade etmiştir.⁸⁵

30. Mürsiya'da yaklaşık 454 h. yılında doğmuş olan ve 514'te Kutende savaşında ölen⁸⁶ genç hemşerisi Ebû Ali es-Sedefî Hüseyin b. Muhammed İbn Ferrûh İbn Sükkere, Buhârî'nin *Sahih*'ini yaklaşık altmış kez ezberden nakletmiş ve içerisinde geçen her hadisin isnadını verebilmesiyle ve ayrıca tersini de söyleyebilme kabiliyetiyle iftihar etmiştir.⁸⁷ İbn Ebbâr'ın derlediği Ebû Ali es-Sedefî'nin öğrencilerinin notlarında, onun yanında öğrenilmiş metinler arasında daima bu eser karşımıza çıkmaktadır.⁸⁸ Daha önce zikredilmiş Makkari'nin ifadesine göre es-Sedefî'nin metni, hocası Ebu'l-Velid el-Bâcî'nin yanında Endülüs Buhârî elyazmaları arasında en sık bulunan idi.

31. Değişik Buhârî rivâyetleri hakkında Sedefî'nin öğrencisi Kâdı İyâz b. Mûsâ (476-544 h., GAL, 1, 369) tam bir bilgiye sahiptir.⁸⁹

32. Doğuda aynı zamanda yüksek isnadından dolayı değer verilen el-Fürâvî Muhammed b. el-Fadl'ın (441-530 h.)⁹⁰ [78] Buhârî metni benzer eklektik karakter taşımaktadır. Hafzî ve Ayyâr'ın rivâyeti onun temelini teşkil etmektedir. Öğrencileri arasında ikisi Buhârî metni için çok emek sarf etmiştir sonra onu Ebû Zerr'in yanında okuyan es-Sem'ânî Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed (506-562 h.; GAL, 1, 329), Şam'ın vakanüvisti İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasen'in (506-581 h.; GAL, 1, 331) eseri (onun örneği hakkında yakın bilgiler bilinmemektedir) Yûnîni'yi yetiştirmiştir.

33. Altıncı yüzyıldaki rivâyetin nasıl karışık olduğunu İbn Hayr, Ebû Bekir Muhammed (502-575 h.; GAL, 1, 499) örneği göstermektedir. O *Fihrist*'inde 94

⁸⁴ Berlin'de Ahlwardt nr. 10161 ve İstanbul'da M. Weisweiler, *İstanbul Handschriftenstudien z. Arab. Transliteration (Bibl. Isl. 10)* nr.96.

⁸⁵ *Fethü'l-bârî*, I, 3, 1. 25; 4, 8; 5, 2.

⁸⁶ İbn Beşkuvâl, I, 45-48; Zebbî, *Buğyetü'l-multemis*, 253; Yâkût, *Geogr. Wörterb.* 3, 85; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, IV, 48.

⁸⁷ Makkari, *Analectes*, I, 521; 607.

⁸⁸ İbn Abbâr, *el-Mu'cem fi ashâbi'l-kâdi'imâm Ebî Ali es-Sadeft* (BAH IV) bkz. 39, 63, 68, 80, 94, 128, 145, 160, 166, 170, 173, 174, 190, 241, 247, 280, 286, 295, 298, 303.

⁸⁹ Meselâ bkz. Yâkût, *Geogr. Wörterb.* 670, 10; 750, 17; 3, 554, 2; 4, 41, 15; 242, 15'deki *Kitâbü'l-metâliü'l-envâr*'dan yapılan alıntıya -ki onlar GAL, Suppl. I, 632'ye göre- Kahire'de h. 1332 yılında basılmıştır.

⁹⁰ Yâkût, *Geogr. Wörterb.* 3, 866; İbn Hallikân nr. 633.

den 98. sayfaya kadar onu Buhârî ile bağlayan tam isnad zincirini bildirmektedir. Daha sonra *Sahih*'i aşağıdaki altı rivâyetten öğrenmiştir: Ebû Zerr, İbnü's-Seken, Mervezî, Asîlî, Kâbîsî, Nesefî.

34. Metin teşekkülünün eklektizmine karşı o zamanda bir âlim daha bir rivâyetin özel hakkını savunmuştur; Ebu'l-Vakt Abdü'l-Evvel b. İsâ (458-553 h.)⁹¹ Davûdî'nin es-Serahsî rivâyetine tenkit ve tashih edilmiş bir metin sunmuştur. Ebü'l-Vakt, Ebû Zerr gibi Herat'lıydı ve daha sonra Bağdat'taki Nizâmiye Medresesi'nde öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur. Rivâyeti kısa zaman içerisinde yayılmıştır. Eski Buhârî elyazmaları ona göre tashih edilmiştir.⁹² İbn Hacer, Aynî ve Kastallânî'nin metinlerinin önüne koydukları silsilede o (Ebu'l-Vakt'ın rivâyeti) çeşitli karşılaştırmalarla altı dalda bulunmaktadır. Özellikle Aynî o kadar sık görünmektedir ki onun aslında Ebu'l-Vakt'in metnini takip ettiğini tahmin etmenin hiç de zor olmayacağı görülür.⁹³ [79]

35. Ebü'l-Vakt ile orta çağda İslâm'ın camiler ve medreselerde gelişen ilmi tadrîs faaliyetlerinin canlı geleneklerindeki son Buhârî nâşiri mezara girmiştir. Onun zamanında bile bu dersler yüzeyselleşmeye ve duraklamaya ve ıssızlaşmaya başlamıştır. Bu ıssızlaşma kısa süre içerisinde İslâm'ın manevî hayatının zengin diyarını kaplamıştır. Öğretim nakli (*ismâ'*) ve öğretim izni (*icâze*)'nin eski şekli korunmuş olsa da normal dersi sarsan artan maneviyatsızlık nedeniyle metnin esas anlamına ulaşamayacağı hükümü saklanamamıştır. Hadis biliminin prensipleri hakkındaki klâsik eseri ile bugün bile yüksek itibar gören İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osmân b. Abdurrahmân (577-643 h.; GAL, 1, 358) az kelimelerle onun zamanında, hatta nesiller öncesi kesintisiz isnad zincirinin, bir metnin güvenilirliği hakkında arasında metni anlamayan adamlar olduğu için kaynak olmadığını ve isnadın yalnızca İslâmî özellik olduğu için korunduğunu itiraf etmiştir. İbnü's-Salâh bundan şu neticeyi çıkarmaktadır; güvenilir bir metne ulaşmak için mümkün olduğu kadar çok sayıda değişik rivâyetlerin doğru örneklerinin karşılaştırmasının tek yol olduğu ve görüş birliğinde olunan konuları tespit ederek esas metnin kazanılabileceği.⁹⁴

36. İbnü's-Salâh tarafından çerçevlendirilmiş görev Buhârî metni için el-Yûnîni Şeref ed-Din Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed'i (öl. 701 h.) kazanmıştır. Yûnîni'nin çalışmasına yapmış olduğu bir şerhin girişinde, Kastallânî'nin vermiş olduğu bir habere göre (*İrşâdü's-sârî*, 1, 40) o aşağıdaki dört metin şahidini (râvisini) karşılaştırmıştır. [80]

1- H, Ebû Zerr el-Herevî'nin yanında okunmuş bir elyazması (kısaltması: •)

⁹¹ İbn Hallikân, nr. 414; Mingana *a.g.e.*, 18.

⁹² Bir örneği Mingana'nın elyazması sunmaktadır, bkz. *a.g.e.*, 3.

⁹³ İbn Hallikân da *Sahih*'i bu rivâyette dinlemişti, Makkari de (*Analectes* 1, 746 vd.) aynı şekilde; diğer örnekler için bkz. İbn Abbâr, *Tekmile*, 345; 516; 655.

⁹⁴ Bkz. Nevevî, *Şerhu Müslim*, Kastallânî'nin kenarında 1, 20.

- 2- Ş, Asîlî'nin önünde okunmuş bir elyazması (kısaltması: ص)
- 3- Ş, İbn Asâkir ed-Dimeşkî tarafından yazılmış elyazması (kısaltması: ش)
- 4- Z, Sem'ânî'nin⁹⁵ Ebu'l-Vakt'ın önünde okuduğu elyazması (kısaltması: ظ)

Ebu Zerr'in üç bilgi kaynağı için o aşağıdaki kısaltmaları kullanmıştır:

h (ح) = Hamevî

st (ست) = Müstemlî

h (ه) = Kuşmeyhenî

Çok sık karşılaştığımız, Hamevî'nin diğer ikisinden biriyle yapmış olduğu iş birliği durumunda bitleştirilmiş rumuz kullanmıştır.

hs (حس) = Hamevî ve Müstemlî

hh (حه) = Hamevî ve Kuşmeyhenî

Yukarda zikredilen dört metin zincirinden başka Yûnînî iki elyazması daha karşılaştırmıştır.

5- Abdülgâni b. Abdülvâhid el-Mukaddesî el-Cemmâ'î'nin (541-600 h.; GAL, 1, 356) el-Ertâhî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Hâmid'in (öl. 601 h.)⁹⁶ yanında okumuş olduğu bir el yazması. Bu şahıs İbn Ömer el-Ferrâ tarafından Kerîme'nin metnini okuma izni almıştır.

6- Ebû Sâdık Mürşid b. Yahyâ el-Medîni (öl. 517 h.)⁹⁷ tarafından yazılmış elyazması.

Yûnînî, nüshası karşılaştırmalı Buhârî metnini hocalarının yanında öğrenmiş olduğu şekilde sunmaktadır.⁹⁸ [81] Nüshasındaki okuma şekli her dört metin zincirinden onay gördüğü zaman **ظ ش ص** kısaltmalarını yazmıştır. Eğer söz konusu kelime eksikse bu işaretlerin önüne **ل** koyardı. Okuma tarzı sadece bir râvîde bulunuyorsa sadece onun tanınma harfini üstüne yazardı, eğer okuma tarzı bir râvîde eksik ise onu **ل** ve ona ait kısaltma ile kaydederd. Eğer Ebû Zerr'in üç kaynağının karşı olduğu okuma tarzını doğru bulduysa **صح** ve **ص** üzerine koymuştur. Eğer böyle bir okuma tarzı Ebû Zerr'in kaynaklarında sadece birine zıt idiyse **صح** ve kaynağına dair işareti yazmıştır.

⁹⁵ Sem'ânî *Ensâb*'da (291 vd.) onun *Sahîh-i Buhârî*'yi Ebu'l Vakt'in yanında dinlediğini haber vermektedir.

⁹⁶ Yâkût, *Geogr. Wörter*. 1, 290, 23. O İbn Ömer el-Ferrâ'dan rivâyet eden son kişi idi.

⁹⁷ Cezerî, *Gâyâtü'n-nihâye*, II, 293, nr. 3587; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara* (1299 h.) I, 72; Yâkût, *Geogr. Wörter*. 4, 454, 19. Onun yanında metni h. 513 yılında Yahyâ b. Sa'dûn dinlemiştir bkz. İbn Abbâr, *Tekmile* 724.

⁹⁸ Kastallânî'deki (*İrşâdü's-sârî* 1, 49, 31) isnada göre Yûnînî, Ebu'l Vakt rivâyetini Zebidî, Ebû Abdallâh Hüseyin b. Mübârek'in (öl. 631 h.) yanında öğrenmiştir. Fakat bu onun diğer rivâyetleri dinlemediği anlamına gelmez. *Sahîh*'in râvîsi olarak Zebidî'nin rolü hakkında bkz. Kuraşî, *el-Cevâhirü'l-mudî'e*, I, 216 ve İbn Fahd'e dair notlar için, *Lahzü'l-elfâz*, Dimaşk 1347 h., s. 258 vd. ve 322 vd.

Cemmâ'î'nin ve Ebû Sâdık'ın ikmal olarak alınmış elyazmaları dört metin şahidinden biriyle uyumlu ise Yûnînî bu söz konusu okuma tarzını kırmızı mürekkeple yazmıştır. Metninin tespiti esnasında zamanın en büyük gramercisi İbn Mâlik Celalüddîn Muhammed b. Abdullâh (600-672 h.; GAL, 1, 298) hazır bulunmaktaydı.⁹⁹ Bunun hakkında Yûnînî'nin elyazmasının ilk sayfasındaki İbn Mâlik'in kendi eliyle yazmış olduğu ve Kastallânî'nin harfiyyen bize bildirdiği okuma notu bilgi vermektedir.¹⁰⁰ [82] Bu habere göre Yûnînî, bu cildi, metnin okunuşunu kontrol edilmiş el yazmalarıyla takip eden dinleyicilerin huzurunda okumuştur; her ne zaman gramatik zorluklar çıkagelse İbn Mâlik hükmünü vermiştir. Bazı çok zor durumların müzakeresini özel bir edisyona saklamıştır.¹⁰¹ Bu cildin sonunda Yûnînî'nin eliyle yazılmış olan notta İbn Mâlik ile olan işbirliğine dayanılmaktadır. Bu metin Kastallânî'de de bulunmaktadır. Bu nota göre o (İbn Mâlik) Yûnînî'nin dersini kontrol etmiş ve onun telaffuzuna dikkat etmiştir. Onun talimatına göre Yûnînî metni düzeltmiş ve vokal işaretini yerleştirmiştir. Bu notta, ilk cildin karşılaştırmaları (*mukâbele*), düzeltmeleri (*tashih*) ve okumalarının (*ismâ'*) İbn Mâlik'in huzurunda ve yetmiş bir celsenin sonunda tamamlandığını öğreniyoruz. Yûnînî'nin apaçık hataları bertaraf ettiğinden emin olabiliriz. Tabi ki bunun dışında tenkitsel bir metin çıkartmaya çaba sarf ettiğini bilemiyoruz. Kastallânî'nin *Sahîh*'in ilk hadislerinden alarak verdiği misâl¹⁰² Yûnînî'nin metninde bulunup onun dört şahidinde olmayan bir kelimeyi göstermektedir. Yani dört şahidin otoritesi tarafından kabul görmeyen okuma tarzlarına müsaade etmiştir ve varyasyonlarını sadece tenkitsel bir kitapta not etmiştir. Ortaya koymuş olduğu şey, esas anlamda güvenilir elyazmasına dayanan bir metnin rivâyetinin tenkitli bir neşri değil daha çok 'eleştirel bir derleme'dir. Bu çalışmanın, her ne kadar özenli, itinalı ve detaylı olsa da, İslâm âlimliğinin bu mükemmel başarısına gösterilmesi gereken ilgiyi göremeyiş bu sebeptir. Her ne kadar Kastallânî, Yûnînî'nin elyazmaları ile karşılaştırılmış elyazmalarından bahsetse de¹⁰³ o zamanın Buhârî literatüründe onun etkisinin izini aramak boşa olur. Yarım asırlık İslâmî Buhârî araştırmalarının ürününü toplamış olan çok ciltli *Sahîh* şerhlerinde ne *İbn Hacer* ne de Aynî onun ismini zikretmektedir. İlk olarak Kastallânî vasıtasıyla Yûnînî şöhrete ulaşmıştır.

37. İbn Hacer, el-Askalanî Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali (773-852 h.; GAL, 2, 67)'in *Fethü'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* adlı şerhi Bulak'da 1300/01 h. 13 cilt olarak yayımlanmıştır. [83] Yazar önsözde değişik rivâyetleri ve onu Buhârî ile

⁹⁹ *İrşâdü's-sârî*'nin h. 1304, (I, 40) Cairiner baskısında okunabildiği kadarıyla o, h. 672 yılında öldüğü için h. 676 yılına kadar birlikte çalışmış olamaz.

¹⁰⁰ Kastallânî, I, 41.

¹⁰¹ Bununla Brockelmann'ın GAL, Suppl. I, 262'de birçok elyazması ve bir Allahâbad (1319 h.) baskısını kaydettiği *Kitâbü Şevâhîdî't-tevhîd ve't-tashih li müşkilâti's-Sahih* kastedilmektedir.

¹⁰² *İrşâdü's-sârî*, I, 40, 70.

¹⁰³ *İrşâdü's-sârî*, I, 41.

bağlayan isnadları saymaktadır.¹⁰⁴ Önsözün sonunda (1, 59) şerhinin Ebû Zerr'in rivâyetine dayandığını fark ediyor. Tabii ki her zaman onun metnini tam olarak sunmuyor bilâkis çoğu durumlarda ondan ayrılıyor. Kısmen Ebû Zerr'in okuma tarzını kaydetmiş, başka durumlarda da değişiklikler Kastallânî'nin ifadelerinden anlaşılmaktadır. Öyle görünüyor ki İbn Hacer, Ebû Zerr'in metnine yakın olan kendine has bir metin çıkarmıştır. Kullanıcı için durumu zorlaştıran İbn Hacer'in şerhinde bütün Buhârî metnini almayı bilâkis Bulak baskısının kenarında olan ve kesintisiz olarak doğru olmayan (içerisinde yanlışlar olan) Buhârî metninden bazı maddeleri vurgulamıştır. İbn Hacer'in, Yûnînî'nin eserini tanımadığını daha önce zikretmişim.¹⁰⁵ Ölçülü çerçeve içerisinde alıntı yapmış olduğu okuma tarzlarının bir kısmı ona öğrenim esnasındaki rivâyetlerden ama büyük bir kısmı eski şerh ve benzer eserlerden ulaşılmıştır.

38. Mahmûd b. Ahmed el-Aynî'nin (762-855 h.; GAL, 2, 52) *'Umdetü'l-kârî'li şerhi Sahîhi'l Buhârî'i Fethü'l-bârî'*den daha kapsamlı fakat okuma tarzını sadece arada bir dikkate almaktadır. Aynî'nin kendi ifadelerine göre (1, 7) *Sahîh*'i hicrî 788'de hocası Abdurrahmân bin Hüseyin el-İrâkî'den ve hicrî 805'de Takiyyüddîn b. Muînüddîn İbn Haydere'nin yanında okumuştur. Her hangi bir rivâyete öncelik verip vermediğini ifade etmemektedir. Fakat şu şayanı dikkattir ki, isnadında Ebû Zerr'in adı hiç geçmemektedir. Metni ona has olan okuma tarzından bağımsız olduğu görülmektedir. O da Yûnînî'den hiç bahsetmez ve hiçbir yerde onun eseri hakkında bilgisi olduğunu belli etmemektedir. [84] Okuma tarzları hakkındaki nadir bilgileri o da İbn Hacer'in almış olduğu benzer kaynaklardan almıştır. (bkz. Tablo 2)

39. el-Kastallânî, Ahmed b. Muhammed (851-923 h.; GAL, 2, 73)'nin *İrşâdü's-sârî ilâ şerhi Sahîhi'l Buhârî'*ye dayanan metninde bu durum farklılık arz etmektedir. O da bol miktarda isnad vermektedir. Metni en azından altı âlimden almıştır. Bunların kaynakları arasında İbn Hacer, İrâkî (önce zikrettiğimiz gibi Aynî'nin hocası) ve hatta Yûnînî görülmektedir. Onun eserinden istifade etmiş olması daha da önemlidir. Yûnînî'nin elyazması, Akboğa Abdülvâhid tarafından 740 senesinde kurulmuş olan medreseye bağışlanmıştı¹⁰⁶ fakat Kastallânî'nin zamanında bulunamamıştır. Bu yüzden Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Mizzî el-Guzûlî'nin ikinci bir elyazmasına başvurarak Yûnînî'nin orijinalini çıkarmıştır ve Kastallânî de bu orijinalin kopyasını kullanmıştır. Ta 916'da çalışmasını bitirdiğinde Yûnînî'nin orijinal el yazmasının ikinci cildine rastlamış ve kendi metnini iki kez onunla karşılaştırmıştır. Nihayet ilk cildi de bir kitapçıda bulunmuş, onu ele geçirmiş ve artık metnin

ilk bölümünü de karşılaştırabilmiştir. Tabii ki bu onun Buhârî metnin de Yûnînî metninin tam bir kopyası olduğu anlamına gelmez. Yukarıda zikrettiğimiz misâl¹⁰⁷ bile bir ayrılma göstermektedir. Kastallânî bazen kendi metnine almadığı Yûnînî'nin okuma tarzını not etmiştir. Kendi görüşüne uygun olan bir metin edisyonu çıkarma hakkından öncülleri gibi vazgeçmemiştir. Kastallânî'nin, Aynî ve İbn Hacer'den daha kapsamlı bir şekilde vermiş olduğu eski rivâyetlerin okuma şekli hakkındaki zengin bilgileri Yûnînî'nin orijinaline bağlayabiliriz. Bundan dolayı onun şerhine özel bir değer verilmiştir. (bkz. Tablo3)

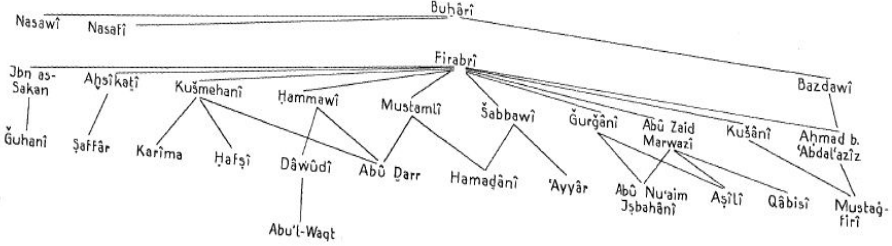
40. Buhârî'nin *Sahîh'inin* rivâyet tarihi şunu göstermektedir: [85] Metin ilk önce ustanın dört öğrencisi tarafından rivâyet edilmiş, sonra ortalıkta birkaç rivâyet dolaşmış, bunlardan da hep yeni karışık şekiller oluşmuş ve sonunda bakımsızlık ve ihmallerden dolayı maziye karışmıştır. Bu durum VII. yüzyılda birkaç rivâyete yönelmiş ve filolojik öğrenim gören kimseleri çağırmıştır. Bu kişiler eski rivâyetlere dayanarak tenkidî olarak arındırılmış bir metin ortaya koymaya çalışmışlardır. Genel olarak kabul gören bir tenkitli metin çıkarmayı başarmış olmasalar da VIII. yüzyılın çok ciltli şerhlerinin zengin yorum kitapları gayretli çalışmalarına kalıcı bir anıt bırakmıştır. Çalışmaları bizim zamanımıza uygun olmasa da, bilgileri hatalı, itiraz dolu ve yanlış olsa da (oryantalistik yayınların hatalarından hiç bahsetmiyoruz), kritiksel güvenilir bir Buhârî metnini elde etmeye çalışan biri, bu gün bile onlara muhtaçtır. Böylece ulaşılabilen seviyeye sadece eski, güvenilir el yazmaları ulaştırabilir, meselâ geçenlerde bulunan Mingana'nın buldukları gibi. Şu an kesinlikle daha birçok yazma Doğu ülkelerinin kütüphanelerinde yer almaktadır. Her kim onlardan çok tesirli metin değişiklikleri beklerse hayal kırıklığına uğrayacaktır. Bize ulaştıran yorumların büyük bir kısmını ilgilendiren değişikliklerin anlamı için önemli değildir. Değişiklikler hadisin metnine dokunmayan dış takıntılarda, kitapların ve bölümlerin girişinde ve başlıklarında çok kuvvetlidir. Seneddeki rivâyet farklılıkları daha azdır ve çok az ve nadiren hadisteki anlamına ait olan yorumlardır. Bu yüzden Buhârî metninin eleştirici yazarı eğer eski rivâyetler iyi bir el yazmasıyla elinde bulursa da sekiz yüz yıl önce Buhârî rivâyetlerini araştırmış olan İbn Hayr'ın zikretmiş olduğu (*Fihrist* 98) aynı sonuca varır; "bütün bu rivâyetler birbirine yakın durmaktadır."

¹⁰⁴ A. Mingana adı geçen eserinde açık bir tabloda bu isnad zincirlerini bir araya getirmiştir.

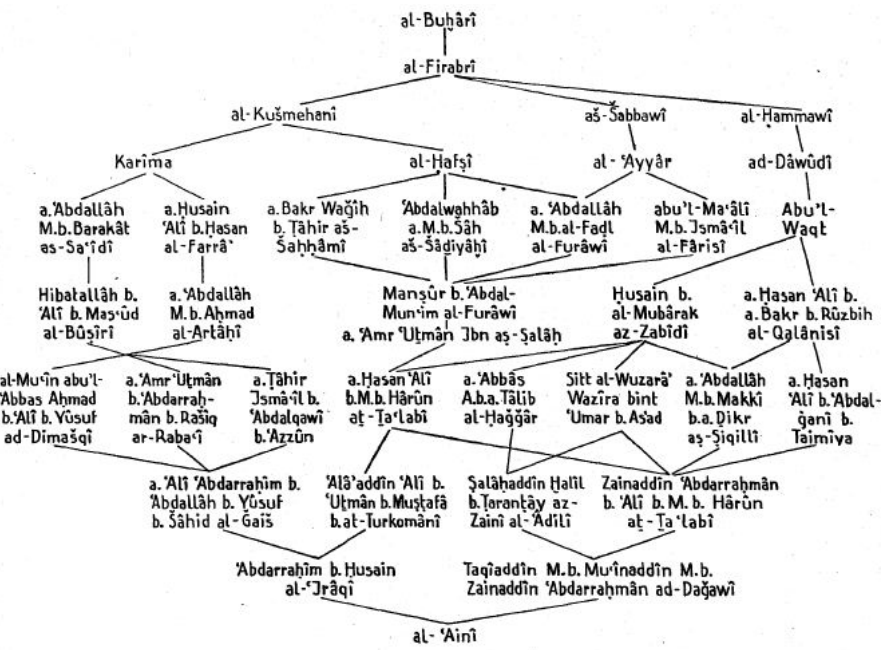
¹⁰⁵ O meselâ *Fethü'l-bârî* kenarında (IV, 397) aşağıdan beşinci satırdaki kelimeyi 'يقرئ' okurken Yûnînî, Kastallânî'ye (4, 164) göre 'يقرئ' okutmuştu.

¹⁰⁶ Ali Mübârek, *el-Hitâtü't-tevfikiye*, IV, 18.

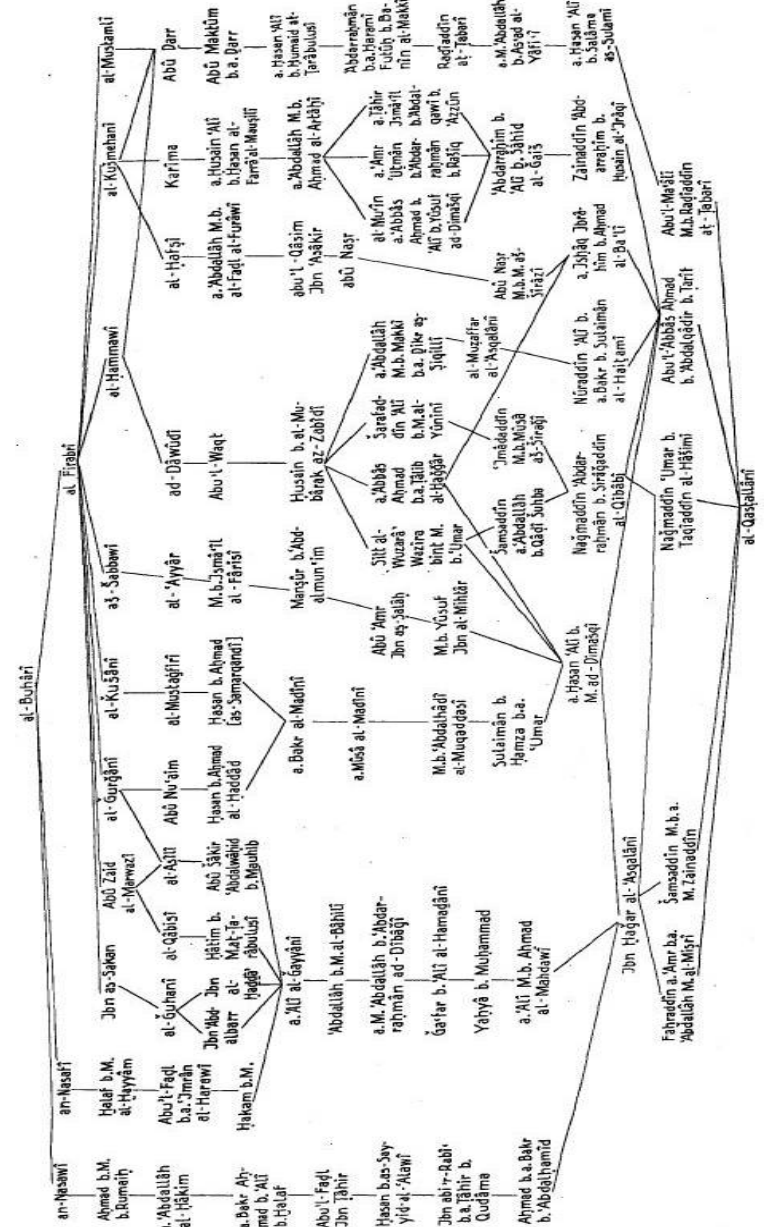
¹⁰⁷ Kastallânî I, 40 krş. I, 70.

Şekil 1: Buhârî'nin rivâyet tarihleri

Şekil 2: Aynî'nin Buhârî Nüshasının Rivâyet Tarihleri

Şekil 3: Kastallânî'nin Buhârî nüshasının Rivâyet Tarihleri